

УДК 069.01(477.43)"19"

С.М.Єсюнін

Становлення музейної справи у Проскуріві в першій половині ХХ століття

Розвитку музейної справи на Поділлі та історії окремих музеїв було присвячено чимало праць. Разом з тим, до нашого часу малодослідженим залишається історія становлення музейної справи у місті Хмельницькому (до 1954 р. – Проскурів).

Питання створення першого музею у місті Проскуріві (з 1954 р. – Хмельницький) тривалий час залишалось дискусійним. В радянській історіографії поява першого музею у Проскуріві датувалась 1909 р. Вважаємо цю думку помилковою, адже жодного документу на підтвердження цього датування виявити не вдалось. Аналіз джерел вказує на те, що історики другої половини ХХ ст. невірно трактували інформацію про наміри відкрити при Проскурівсько-Летичівському (Подільському) товаристві бджолярів музею бджільництва. Документи 1911–1915 рр. свідчать, що вказаний музей так і не був створений.

Зародження і становлення музейної справи у місті Проскуріві відбулось у 20-х рр. ХХ ст. Серед ряду закладів, що виникли у той час у Проскуріві та іменувались "музеями", лише музей санітарної культури став першим музейним закладом у класичному розумінні цього поняття. Створений 1929 року, він мав чотири відділи, штат співробітників, встановив облік експонатів. У 1933 р. від музею санітарної культури у окрему установу був виокремлений краєзнавчий музей. До 1941 р. обидва музеї працювали за однією адресою, мали спільний штат співробітників та одного директора. Після перенесення обласного центру з Кам'янець-Подільського до Проскурова, на базі цих двох музеїв був створений обласний краєзнавчий музей.

Серед іншого, у дослідженні проведено аналіз кадрів перших музеїв у місті Проскуріві. Подано цитування раніше неопублікованих документів корпоративного користування (акти, книги наказів).

Ключові слова: музей, музейна справа, краєзнавство, санітарна культура, Подільське товариство бджолярів, Проскурів, Хмельницький обласний краєзнавчий музей

Розвитку музейної справи на Поділлі та історії окремих музеїв було присвячено чимало праць. Серед них можна виокремити тематичні збірники, які видавали музеї Кам'янець-Подільського [14; 15], Вінниць [9], Хмельницького [27], а також праці окремих науковців праць – С.Е. Баженової [1], В.С. Прокочука [18], В.О. Савчука [20], Т.Р. Соломонової [21] та ін. Разом з тим, у названих збірниках і працях обмаль інформації щодо зародження музейної справи у місті Хмельницькому (до 1954 р. – Проскурів), яке на сьогодні є одним із найбільших за числом музеїв у своєму регіоні: на 2017 р. нараховується

три обласних (краєзнавчий, художній, літературний), два міських (історії міста, музей-студія фотомистецтва) та 27 інших (відомчі, корпоративні, громадські та ін.) музеїв.

Питання створення першого музею у місті Проскурові тривалий час залишалось дискусійним. В радянській історіографії поява першого музею у Проскурові датувалась 1909 р. Зокрема, у путівнику “Місто Хмельницький” (1963) зазначено, що “... в червні 1909 року губернський земський комітет відкрив у місті музей бджільництва. Для поповнення фондів музею мізерних асигнувань не вистачало, і тому експозиція була дуже бідною. В 1925 році на його базі був відкритий музей краєзнавства та сангігієни, який проіснував до початку Великої Вітчизняної війни... По закінченню війни музей почав функціонувати як обласний краєзнавчий” [13, с. 60]. Жодних посилань на джерела автори путівника не дали. Надалі ця інформація повторювалась в інших виданнях. Майже слово в слово її подали у 1968 р. в путівнику “Хмельницький обласний краєзнавчий музей” [28, с. 3]. У 1971 р. в “Історії міст і сіл УРСР. Хмельницька область”, у нарисі про місто Хмельницький зазначено стисло: “... в 1909 році – [з’явився] повітовий музей” [8, с. 70]. І нарешті, у 12-му томі УРЕ було зазначено, що “Хмельницький обласний краєзнавчий музей – створений 1925 р. на базі музею бджільництва (заснований 1909 р.) як музей краєзнавства і санітарної гігієни” [22, с. 155]. У всіх названих виданнях жодних посилань на джерела теж не було подано.

Спроби відшукати архівне джерело, звідки автори 1960–1970-х рр. взяли інформацію, результатів не дали. Скоріше за все, вони використали публікації у пресі, зробивши помилкову інтерпретацію подій, пов’язаних із створенням і діяльністю Проскурівсько-Летичівського товариства бджолярів (Проскурівське-Летичівське товариство бджолярів створене рішенням з’їзду бджолярів у травні 1909 р. в Проскурові. Після приєднання представників інших повітів з 1912 р. змінило назву на Подільське товариство бджолярів. У 1911 р. нараховувало 107 членів, у 1913 – 157, у 1915 – 203. – С. Є.). Так, 3 червня 1909 р. на шпальтах газети “Подолія” є повідомлення про з’їзд бджолярів, що відбувся у травні у Проскурові. Серед іншого у статті вказано наступне: “... в Проскурове состоялся районный съезд пчеловодов Проскуровского, Литинского и Летичевского уездов... Съездом выработана следующая резолюция: 1) произвести обследование пчеловодства в Под. Губ... Кроме того съездом высказано пожелание об устройстве в гор. Проскурове пчеловодного музея...” [16, с. 3]. 7 червня 1909 р. та сама газета повідомляла: “Губернским земским комитетом в заседании 4 и 5 июня приняты следующие резолюции: ... 9) ассигновано: 350 руб. на приглашение с 1 июля сего года инструктора по пчеловодству для Проскуровского у., 500 руб. на устройство в Проскурове склада пчеловодных принадлежностей, 500 руб. на оборудование в Проскурове пчеловодного музея, 150 руб. на оборудование при музее образцовой пачеки...” [17, с. 3].

Отже, на сторінках газети 1909 р. йдеться лише про намір створити у Прос-

курові музей бджільництва. Проте, подальший аналіз діяльності Проскурівсько-Летичівського (з 1912 р. – Подільського) товариства бджолярів свідчить, що закладу з назвою “музей бджільництва” у Проскуріві не існувало. У звітах та іншій інформації про Товариство за 1911–1915 рр. [10; 11; 19; 23] серед майна названі зразкова пасіка з будинком, сараєм, омшаником і контрольним вуликом, майстерня та склад приладдя для бджолярів. Серед форм роботи Товариства зазначено, що воно провадило лекторську роботу, організувало курси навчання бджолярів, надавало кредити пасічникам, допомагало реалізувати продукцію бджільництва, займалось замовленням, виробництвом і продажом різноманітного приладдя та обладнання для пасічників, при зразковій пасіці влаштувало стаціонарну (постійно діячу) виставку-склад приладдя. Про “музей бджільництва” ані слова.

Проведений аналіз дозволяє зробити висновок – задеклароване 1909 р. Товариством бджолярів створення у Проскуріві “музею бджільництва” так і не відбулось. Причиною тому стали умови, на яких Проскурівсько-Летичівське товариство отримало у користування земельну ділянку.

Маючі на меті створення “Музею бджільництва із зразковою пасікою”, Товариство у 1909 р. почало підшукувати земельну ділянку у межах міста. На зустріч пішов Єпископ Подільський і Брацлавський Серафим (він був почесним головою Товариства бджолярів, чимало священників Поділля були бджолярами і членами Товариства), який дав розпорядження віддати у користування Товариству частину старого кладовища, що вже три десятиліття було закрите для поховань. На цвинтарі більшість могил вже не мали хрестів, а частина території взагалі перебувала у запустінні, хоча тут діяла Покровська церква (приписана до Проскурівського собору Різдва Богородиці). Згідно угоди з представниками причту, укладеному 1 липня 1911 р., Проскурівсько-Летичівське товариство бджолярів отримало можливість влаштувати на покинутій частині цвинтаря (це близько третини від усієї території) зразкову пасіку – вулики встановили над напівзруйнованими горбиками могил. Додатково було угоджена можливість на місці, де не було могил (південно-західний кут цвинтаря), вибудувати господарський будинок з сараєм, влаштувати омшаник і контрольний вулик, а з південного боку, на межі кладовища з міською землею, збудувати майстерню та виставку-склад приладдя. Місця для будівництва інших запланованих приміщень (музей, лекторій з бібліотекою) виділити не було можливості, адже угодою категорично заборонялось будь-яке будівництво на іншій території старого кладовища [23, с. 47-49].

Таким чином, існування в Проскуріві “музей бджільництва” не підтверджується жодним документом. Відомостей про діяльність інших музеїв у місті в перші два десятиліття ХХ ст. теж не має.

З приходом до влади більшовиків (кінець 1920 р.) розпочався новий період в історії музейної справи на Поділлі. За висновком музезнавця Т. Соломонової, перші роки (до 1924 р. включно) його можна охарактеризувати як хаотичний, адже музеї взялися відкривати різні відомства, більшість керівників яких

мали обмежене уявлення про завдання і цілі музеїв, не розуміли їх значення [21, с. 6-18]. Домінувала думка, що музей має створюватись і діяти передусім як політико-просвітницька установа.

Так, вже у 1921 р. Подільською губнарполітпросвітою передбачалося створення 12 музеїв у кожному з повітів губернії. Проте, на 1 грудня 1921 р. музеї діяли лише у 5 повітах: Вінницький, Кам'янець-Подільський, Брацлавський, Гайсинський, Ольгопільський. В інших повітах музеї не були створені з різних причин. Наприклад, у Новоушицькому, Проскурівському, Могилів-Подільському повітах музеї не створювалися тому, що місцеві уповноважені вважали, що “вартих уваги предметів навколо немає” [21, с. 12]. Започатковувалися музейні заклади інші відомства – губкопис* губземуправління, губнаросвіта, губпрофрада та ін.

В цей період з'являються згадки про існування відомчих музеїв і у Проскуріві. Так, у одному із звітів за 1923 р. у місті зазначений “Музей «комплексного характеру» при партійному клубі”. Що являв собою цей заклад важко сказати – не зберіглося жодних відомостей про його діяльність. Скоріше за все він мав вигляд звичайної агітаційної кімнати, які масово створювалися у ті роки. Подібні “музеї” на початку 20-х рр. ХХ ст. на Поділлі виникали і в інших містах. Так, у Вінниці було створено музей праці губпрофради та музей революції Істпарту губкому партії [21, с. 13]. Але всі вони виявились тимчасовими та доволі скоро припинили існування, адже не мали нічого спільного із класичними музейними закладами.

Є згадки про існування у 1928–30 рр. музею при Проскурівському окружному сільбуді. “Сельбуд” – сільський будинок – культурно-освітня установа в УРСР, один з видів політосвіти і почасти позашкільної освіти серед широких мас, створений на початку 1920-х рр. на противагу “Просвітам”, ліквідованим 1922 р. Створювались здебільше на селі, зазвичай мали бібліотеку та актовий зал, у яких влаштовувалися доповіді, вистави, кіносеанси тощо. Більші сільбуду (районні, окружні) мали театральну залу, приміщення для різних технічних, мистецьких і спортивних гуртків, деякі – музейні кімнати. Саме такий сільбуд був відкритий у Проскуріві по вул. 25-го Жовтня, 34 у довгій одноповерховій будівлі, яку поділяли декілька державних установ (нині – вул. Проскурівська, р-н кінотеатру ім. Шевченка, будівля знесена на початку 70-х років ХХ ст., на її місці нині фонтани). За матеріалами статистичних збірників “Вся Україна” за 1928–1930 рр. у Проскурівському сільбуді значиться музей [2, с. 776; 3, с. 640; 4, с. 1054]. Завідувачем музею вважався директор сільбуда. Зокрема, у 1928 р. ним зазначений тов. Шулейко [2, с. 776], у 1929–30 рр. – Б. Яницький [3, с. 640; 4, с. 1054-1055].

Але, крім названих збірників, музей при Проскурівському сільбуді більше

---

* Губкопис – скорочена назва з російського “Губернський комітет по охороне пам'ятників искусства і старини” (губернський комітет з охорони пам'яток мистецтва і старовини).

ніде не згадується. Не бачимо ми його і у загальній мережі музейних установ регіону. Отож, можна з великою впевненістю припустити, що цей “музей” був традиційною для культурно-просвітницьких установ музейною кімнатою, без якогось обліку, звітності, штату. У 1931 р. та подальші роки, згадок про названий музей вже не зустрічаємо.

Долучились до музейної справи у Проскурові і представники окружного відділу охорони здоров’я. Слід відзначити, що серед усіх інших відомств, вони підійшли до організації музейної справи ґрунтовно та з перспективою. Все розпочалось у середині 1920-х років, коли Народний комісаріат охорони здоров’я УРСР видав розпорядження своїм регіональним установам розгорнути серед населення санітарно-просвітню роботу. На території теперішньої Хмельниччини, що складалась з трьох округів (Проскурівський, Кам’янецький та Шепетівський), проведенням санітарно-просвітньої роботи активно почали займатися окружні відділи охорони здоров’я. У кожному окрузі були введені посади інспекторів санітарно-просвітньої роботи та організовані окружні санітарно-просвітні бюро, які зайнялися улаштуванням агітаційних кімнат при медичних установах, друкуванням плакатів і листівок, проведенням лекцій та бесід.

У 1926 р. в Кам’янці-Подільському створюється Будинок санітарної освіти. Досвід кам’янчан перейняли інші міста краю, а у Проскурові пішли далі – тут у 1929 р. був створений музей санітарної культури [5, арк. 64; 6, арк. 23]. На жаль, точної дати заснування музею виявити не вдалось, проте відомо що вже у перший рік свого існування він активно працював. Складався Проскурівський музей санкультури з 4-х відділів – антропологічного, санітарно-гігієнічного, мисливського і сільськогосподарського, які розміщувались у різних приміщеннях. Відомо, що дирекція та санітарно-гігієнічний відділ перебували у приміщенні окружного адміністративного відділу по вул. 25-го Жовтня, 34. Сільськогосподарський відділ містився у приміщенні Господарооюзу (Західний союз сільськогосподарських кредитних товариств і когоспів “Господар”. – С. Є.) по вул. Котовського, 55 (нині – вул. Проскурівського підпілля, будівля в районі перехрестя з вул. Подільською, не збереглась), мисливський відділ – у будинку канцелярії ВУСОРу (“Всеукраїнський союз охотників и рыболовов”. – С. Є.) по вул. Остаповича, 67 (нині – вул. Володимирська, будівля не збереглась), антропологічний відділ – в двох різних приміщеннях Окздороввідділу (адреси не вказано) [7, с. 98; 18, с. 98].

Директором музею з початку його заснування був призначений Семен Ісакович Лісер, який очолював заклад до липня 1941 р. Із біографії С.І. Лісера відомо, що народився він 1896 р. у містечку Широке Херсонського повіту (нині – смт Широке Криворізького району Дніпропетровської обл.), де у другій половині XIX ст. існувала єврейська колонія. Його батько працював лікарем на руднику Донецького товариства неподалік Широкого. Він був прогресивною людиною свого часу, крім лікарської справи проводив наукові дослідження у сфері лікувально-профілактичної роботи серед робітників-гірників

і опублікував за цією темою ряд праць. У 1912 р. родина Лісерів переїхала до Проскурова, де Ісак Лісер став земським лікарем, а після встановлення радянської влади був завідувачем Будинку немовлят та головою Товариства “Допомога”, отримав почесне звання “Герой Труда”*. Семен, як і батько, отримав медичну освіту. У 1925 р. С. Лісер очолив медичні курси, що діяли при Проскурівському окрздороввідділі, а 1929 р. був призначений директором музею санітарної культури [24, арк. 1; 26, арк. 3].

Головне завдання новоствореного музею – виховання у населення елементарної санітарно-гігієнічної культури та пропагування здорового образу життя. Тому не дивно, що в перші роки роботи музею величезною популярністю користувався антропологічний відділ, де серед 295 експонатів були представлені різні заспиритовані органи людини (відвідувачам для порівняння демонстрували, наприклад, здорові легені і легені, вражені сухотами) і навіть муміфіковане тіло. Також відвідувачі охоче йшли у мисливський і сільськогосподарський відділи, експозиція яких була побудована на місцевих матеріалах (опудала, гербарії тощо) [18, с. 98].

На початку 1930-х рр. музею санкультури надали окремі приміщення – два будинки. Один з них, за адресою вул. Р. Люксембург (нині – Грушевського), 66, був одноповерховий, мав шість кімнат загальною площею 60 кв. м. Інший будинок знаходився у подвір’ї першого та мав більшу площу. Але, рішенням окружного виконкому він був тимчасово переданий під житло адмінпрацівників. Таким чином, з одного боку, всі відділи музею розмістилися у одній будівлі, що було зручно для музейної роботи та для відвідувачів, але з іншого – мала площа не дозволяла розгорнути повноцінну експозицію.

Одночасно із переїздом у нове приміщення, відбулись внутрішні структурні зміни. Зокрема, санітарно-гігієнічний та анатомічний відділи були об’єднані у відділ санітарної культури, а мисливський і сільськогосподарський – у краєзнавчий відділ. У 1933 р., для організації більш ефективної роботи та зважаючи на різні напрямки діяльності відділів, було прийняте рішення – відокремити краєзнавчий відділ у самостійну установу – краєзнавчий музей [5, арк. 64].

Відокремлення було здебільше формальним, адже обидва музеї так і залишилися у одному приміщенні та мали одного директора. Тому не дивує, що навіть у офіційних документах обидва заклади інколи продовжували називати як єдиний – “Проскурівський музей санкультури і краєзнавства”. Разом з тим, як видно з документів 1936–41 рр., накази по кожному музею видавались окремо, штатні посади були теж окремі, хоча більшість співробітників працювали по сумісництву в обох музеях [24; 25].

---

* “Герой Труда” – звання, встановлене ЦВК і РНК СРСР 27.07.1927 р. Присьовуювалось особам, що мали особливі заслуги в галузі виробництва, державної чи громадської служби і працювали як робітник або службовець не менше 35 років. З присвоєнням звання вручалася грамота ЦВК. У 1938 р. звання скасоване. Усього в 1928–38 рр. звання “Герой Труда” удостоїлися 1014 осіб.

На початку вересня 1937 р. представники Вінницького обкому КП(б)У та Проскурівського міськпарткому провели перевірку проскурівських музеїв. З акту перевірки від 15 вересня 1937 р. дізнаємось, що обидва проскурівські музеї "... краєзнавчий і санітарної культури містяться в одному будинку, в якому є 6 мініатюрних кімнат, вся площа яких складає 60 кв. м. Через тісноту немає можливості як слід розставити експонати і нормально проводити масову роботу в приміщенні музею" [26, арк. 1].

З акту можна дізнатись про фінансове забезпечення музеїв на певні напрямки роботи: "По краєзнавчому музею асигновано на науково-дослідну роботу на 1937 р. – 7400 крб., а використано на 1 вересня 1937 р. лише 1300 крб.

По санітарному музею асигновано на придбання літератури і проведення масової роботи – 13600 крб., а використано на 1 вересня – 5000 крб.

На придбання устаткування та експонатів краєзнавчому музею на 1937 р. асигновано – 9200 крб., на 1 вересня витрачено – 10800 крб." [26, арк. 1]

Стосовно науково-дослідної роботи, в акті зазначене наступне: "Науково-дослідну роботу в краєзнавчому музеї веде сам директор музею т. Лісер. Приймаючи на увагу те, що музей проводить свою роботу і поза межами м.Проскурова, науково-дослідні роботи треба поширити, а тому необхідно негайно прийняти на науково-дослідну роботу ще одного кваліфікованого робітника... Краєзнавчий музей проводить наукову роботу по вивченні історії Проскурівщини, для цього зібрано багато експонатів з районів та Округи (історичні документи про суспільний устрій, літератури, речі побуту, військові знаряддя та інші). Всі експонати заінвентаризовано по книгах та по картках. Краж експонатів не було, експонати зберігаються в належному стані" [26, арк. 1].

Цікавими є відомості про штат співробітників. Зокрема, зазначено, що "в музеях краєзнавчому і санітарної культури працює штат 10 чол.". Із додатку до акту можна з'ясувати, що 7 із 10 осіб працювали по сумісництву у обох музеях. Наприклад, Лісер С. І. був директором як краєзнавчого музею, так і музею санкультури; Гофман Матвій Ізраїлевич у штаті краєзнавчого музею займав посаду екскурсовода, а у музеї санкультури – художника; Стойко Йосип Барткович був сторожем у штаті як краєзнавчого музею, так і музею санкультури. Зарплату сумісники отримували в обох музеях згідно затверджених окладів. Наприклад, сторож у краєзнавчому музеї отримував 75 руб. на місяць, у музеї санкультури – 62 руб. 50 коп. на місяць. Найбільша зарплату була у директора – разом 408 руб. на місяць [24, арк. 2; 26, арк. 4]. Крім того, у додатку зазначені основні анкетні дані всіх музейних співробітників, з яких ми бачимо, що із 10 штатних працівників було 8 чоловіків та 2 жінки, за національністю – 6 євреїв, 3 росіянина і лише один українець (і той – сторож!), за освітою – 2 мали вищу, 4 – середню. З усіх співробітників від початку створення музею працювали С.І. Лісер та М.І. Гофман. П'ять років (з 1932 р.) працювали інструктор-кіномеханік Гімельман Яків Львович та лаборантка Романова Тетяна Юрївна [26, арк. 3].

Наприкінці акту вказані головні недоліки в роботі музеїв:

“Як недолік в роботі цих музеїв треба відмітити слідуюче:

1. В складі робітників музеїв немає жодного члена партії, ні комсомольців.
2. В складі колективу музеїв працює інструктором-механіком Гімельман Яків Львович, що має зв'язок з родичами, які знаходяться закордоном (тесть в Палестині, два брати жінки в Парижі).

3. Приміщення музеїв не відповідає своєму призначенню по першу, тому що дуже тісно, немає де розставити як слід експонатів та приймати екскурсантів для проведення лекції, по-друге – приміщення старе і містами руйнується. В дворі музею є ще один будинок, який в свій час був відведений для музеїв, але Окрвиконком забрав його під житлове приміщення. Необхідно цей будинок передати музеям.

4. В музеї не проводиться робота серед колективу робітників по підвищенні кваліфікації. Із всього складу лише 2 чол. Лісер і Бездітний закінчили курси музейної справи, а решта робітників спеціальної освіти не мають.

5. Бібліотека музею знаходиться у непридатному тісному приміщенні, крім цього бібліотека давно ніким не перевірялась і засмічена шкідливою літературою (Хвиля, Грушевський М.)” [26, арк. 2].

За тиждень після складання цього акту відбулись значні адміністративно-територіальні зміни (ліквідація округів та створення 22.09.1937 р. Кам'янець-Подільської області), що у подальшому вплинули на роботу прокурівських музеїв. Перш за все, змінилось їх підпорядкування – краєзнавчий музей перейшов у відомство міського відділу Народного комісаріату освіти (НКО), музей санкультури – у відомство міського відділу Народного комісаріату охорони здоров'я (НКЗ). По-друге, ліквідація окружної адміністрації та скорочення її працівників, дозволили вивільнити від службових квартир другу будівлю музею та розмістити там експозицію музею санкультури. Будівля по фронту вул. Р. Люксембург, 66 повністю перейшла під експозицію краєзнавчого музею.

За статистичними відомостями на 1.01.1938 р. краєзнавчий музей мав експозиційну площу 371 кв. м, штатних співробітників – 10; музей санітарної культури – 216 кв. м, штатних співробітників – 7 [6, арк. 23]. Ще раз підкреслимо кадрову особливість прокурівських музеїв – співробітників усього було 10, з яких 7 суміщали посади в обох музеях, у тому числі директор – С.І. Лісер. Серед технічних засобів зазначені – кіно-пересувна установка та автомобіль, які використовували обидва музеї передусім для проведення виїзних лекторіїв і пересувних виставок.

Статистика свідчить про зростання популярності музеїв серед мешканців Проскурівщини та гостей міста. Гарні показники демонстрував краєзнавчий музей, відвідуваність якого стабільно збільшувалась. Якщо за весь 1937 р. було трохи більше 10 тисяч відвідувачів, то за вісім місяців 1938 р. музей обслужив понад 18 тисяч (відвідали експозиції – 7558, лекторії – 10884), музейні співробітники провели 115 екскурсій, прочитали 99 лекцій і бесід. За межами музею –

на підприємствах, в колгоспах, школах, військових частинах, було проведено 52 кінолекторія, якими охоплено аудиторію в 5610 осіб [6, арк. 3; 26, арк. 1].

У ці роки музейні працівники організували перші власні наукові експедиції – досліджували місце знахідки кісток мамонта в с. Лагодинці Красилівського району (3–9.10.1938), провели археологічні дослідження трипільського поселення у с. Кадіївці Довжоцького району (20.06.–10.07.1939) [24, арк. 19зв., 22-23; 26, арк. 4]. У 1940 р. в краєзнавчий музей надійшло зібрання документів XVI–XVII ст. – розбирати та опрацьовувати їх було призначено єдиного професійного історика, наукового співробітника Олександра Стронгіна, який працював у музеї з початку 1938 р. Судячи з усього, він був науковцем доволі високого фаху. Так, на прохання Одеського державного історичного музею саме О.М. Стронгіна у жовтні 1938 р. було відряджено для участі у археологічній експедиції в с. Усагове Одеської області, де відомий археолог Олена Лагодівська проводила дослідження унікального комплексу пам'яток мідної доби. У червні 1939 р. О.М. Стронгін закінчив музейні курси у Одесі, у травні 1941 р. пройшов стажування у музеях Москви та Ленінграді [24, арк. 3, 20; 25, арк. б/н].

Одним із найдосвідченіших працівників був Іван Михайлович Белавенцев, який на початку 1937 р. у шістдесятирічному віці прийшов у проскурівський музей на посаду препаратора-біолога із Кам'янець-Подільського музею, де з 1914 р. був препаратором-наглядачем. І.М. Белавенцев, маючи понад тридцятирічний досвід дослідження фауни Поділля, виготовлення опудал та інших природничих експонатів, менш ніж за два роки створив у Проскуріві природознавчий відділ та з 1.01.1939 р. став його першим завідувачем [12, с. 169; 24, арк. 22].

Високий фах мав художник краєзнавчого музею – Олексій Петрович Соловійов. Він народився 1894 р. у Москві, отримав вищу художню освіту, працював оформлювачем у Держкіно. Опинившись за невідомих обставин у Проскуріві, з березня 1937 р. влаштувався у краєзнавчий музей [24, арк. 13зв.; 26, арк. 3].

Проте, науково-дослідна і краєзнавча робота у проскурівських музеях у 1930-х рр. була не головною. Тодішня адміністративно-партійна система вважала будь-який музей передусім ідеологічним закладом, діяльність якого мала на меті “виховання комуністичної свідомості радянської людини”. Отже, великий обсяг роботи музеїв був спрямований на проведення агітаційної та пропагандистської роботи серед населення. У експозиції краєзнавчого музею велика увага приділялась висвітленню історії класової боротьби та історії партії, музей санкультури зосереджував увагу на антирелігійній пропаганді та санітарно-просвітній роботі. Наприклад, у 1937 р. музейні співробітники виступали на підприємствах, у навчальних закладах, військових частинах, державних установах, колгоспах з лекціями на такі теми: “Від панського Пłosкирова до Радянського форпосту”, “Селянські повстання на Проскурівщині”, “Устим Кармелюк”, “Сталінська конституція”, “Завдання антирелігійної роботи”, “Поход-

ження релігійних вірувань”, “Походження християнства”, “Боротьба з венеричними хворобами”, “Малярія та боротьба з нею” та ін. Крім того проводились лекції про актуальні події сучасності – “Про міжнародний стан”, “Про хід іспанських подій” тощо [26, арк. 1-2].

У березні 1941 р. Проскурів отримав статус обласного центру Кам’янець-Подільської області. На початку квітня було прийняте рішення провести реорганізацію проскурівських музеїв – об’єднати їх в один заклад (Проскурівський краєзнавчий музей) із наступним наданням йому статусу обласного. Проте, повністю намічену справу зробити того року не встигли – 22 червня 1941 р. почалася війна, вже 8 липня місто Проскурів було окуповано нацистськими військами... Почалась нова сторінка в історії розвитку музейної справи – реформування музею у період окупації (1941–44 рр.) та його повоєнне відновлення як обласного краєзнавчого (з 1944 р.).

Таким чином, зародження і становлення музейної справи у місті Проскуріві (нині – м. Хмельницький) відбулось у 20-х рр. ХХ ст. Серед ряду закладів, що виникли у той час у Проскуріві та іменувались “музеями”, лише музей санітарної культури став першим музейним закладом у класичному розумінні цього поняття. Створений 1929 р. у системі охорони здоров’я, він мав чотири відділи, штат співробітників, встановив облік експонатів. У 1933 р. від нього у окрему установу був виокремлений краєзнавчий музей, який був підпорядкований народній освіті. До 1941 р. обидва музеї працювали за однією адресою, мали спільний штат співробітників та одного директора. Після перенесення обласного центру з Кам’янець-Подільського до Проскурова, на базі цих двох музеїв був створений обласний краєзнавчий музей.

Список використаних джерела і літератури

1. Баженова С. Е. Витоки музеїв на Поділлі // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам’янець-Подільський, 2002. Т. 2. С. 81-84.
2. Вся Украина и АМССР на 1927/28 год. Адресная и справочная книга. [Одесса]: Укр. Красный крест, 1928. 880 ст.
3. Вся Украина и АМССР на 1929 год. Адресная и справочная книга. [Одесса]: Укр. Красный крест, Одесское окротд., 1929. 968 ст.
4. Вся Україна і АМСРР на 1930 рік. Довідкова і адресова книга. [Одеса]: Укр. Червоний хрест, Одеська окрфліія, 1930. 1552 ст.
5. Держархів Хмельницької обл. Ф.Р.1211. Оп.1. Спр. 5. Арк. 64-65.
6. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р.1285. Оп.1. Спр. 53. Арк. 23.
7. Ссюнін С. М. Прогулянка Проскуровим. Історичні нариси. Хмельницький: ПП Мельник, 2008. 160 с.
8. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т.: Хмельницька область / Ред. кол: П.Т. Тронько (голова Головної редкол.) та ін.; Ін-т історії АН УРСР. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. 708 с.
9. Історія музею в документах і спогадах: ювіл. вип. з нагоди 80-річчя заснування музею / Вінниц. обл. краєзн. музей. Вінниця, 1998. 304 с.
10. Краткий отчет о деятельности Проскуровско-Летичевского пчеловодного

общества // Экономический листок Подолии. №14. Август 1911. С. 3-4.

11. Лозицкий М. Пчеловодство в Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. №17. Сентябрь 1913. С. 14-42.

12. Матвеев М. Д. До історії природознавчих музеїв у м. Кам'янець-Подільському // Природничий музей: роль в освіті та науці : Матеріали IV Міжнародної наукової конференції / Національний науково-природничий музей НАН України. Київ, 2015. Ч. 2. С. 168-169.

13. Місто Хмельницький. Путівник / Уклад. С. К. Гуменюк, А. І. Мещинин, М. Д. Морський. Вінницьке обласне книжково-газетне видавництво, 1963. 116 с.

14. Музей і Поділля: Тези доп. наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / [редкол.: Л. В. Баженов (відп. ред.), С. Е. Баженова та ін.]. Кам'янець-Подільський, 1990. 94 с.

15. Музейна справа на Поділлі: історія та сучасність: зб. наук. пр. за підсумками всеукр. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 15 травня 2015 р. / [редкол.: В. С. Травінський (голова), Л. В. Баженов, О. М. Завальнюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП "Медобори-2006", 2015. 272 с.

16. Подолия. 1909. 3 июня.

17. Подолия. 1909. 7 июня.

18. Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. Київ: Рідний край, 1995. 204 с.

19. Пчеловодные курсы // Экономическая жизнь Подолии. №9. Май 1914. С. 62.

20. Савчук В. О. Музейництво Поділля у другій половині 1930-х років: особливості розвитку і результативність // Освіта, наука і культура на Поділлі. 2011. Т. 18. С. 57-66.

21. Соломонова Т. Р. Розвиток музейної справи на Поділлі 1860–1924 років // Подільська старовина: наук. зб. Вінниця, 2008. Вип. IV. С. 5-18.

22. Українська радянська енциклопедія: [в 12-ти т.] / гол. ред. М. П. Бажан та ін. 2-ге вид. Т.12: Фітогормони–Б. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1985. 568 с., іл.

23. Хамардюк А. П. Несколько слов о деятельности Подольского Общества пчеловодства в г. Проскурове // Экономическая жизнь Подолии. № 10. Май 1915. С. 44-49.

24. Хмельницький обласний краєзнавчий музей. Нд. 4769. Книга приказов по Проскуровському музеям санкультуры и краеведения, 1936–40 гг. 36 арк.

25. Хмельницький обласний краєзнавчий музей. Нд. 4770. Книга приказов Проскуровского музея на 1941–46 гг. арк. б/н.

26. Хмельницький обласний краєзнавчий музей. Науковий архів ХОКМ. НР. 1107. Акт перевірки Проскурівського краєзнавчого музею від 15.09.1937 р. (копія). 4 арк.

27. Хмельницький обласний краєзнавчий музей: історія і сучасність. Матеріали регіональної музейної науково-практичної конференції "Музей як центр краєзнавчих досліджень регіону", присвяченої 75-річчю Хмельницького обласного краєзнавчого музею, 21–22 жовтня 2004 р. Хмельницький, 2004.

28. Хмельницький обласний краєзнавчий музей. Путівник / Ред. В. В. Ларіонов. Львів: Каменяр, 1968. 72 с.

Sergii Yesiunin**The formation of the museum business in Proskurov
in the first half of the twentieth century.**

Many scientific researches has been devoted to the development of the museum business in Podillia and the history of individual museums. At the same time, until now the history of museum business in the city of Khmelnytsky (until 1954 – Proskurov) remains little studied.

The question of creation of the first museum in the town of Proskurov remained controversial for a long time. In Soviet historiography, the date of appearance of the first museum in Proskurov was dated 1909. This date is considered to be erroneous, because no documents that confirm this date could not be found. An analysis of the sources indicates that historians of the second half of the 20th century incorrectly interpreted the information about the intention to open of the beekeeping museum under Proskurovsko-Letichevsky (Podolsky) society of beekeepers. Documents of 1911–1915 indicate that the museum was not created.

The birth and formation of the museum business in the town of Proskurov took place in the 20's. XX century. Among a number of institutions that appeared at that time in Proskurov and were called "museums", only the museum of sanitary culture became the first museum institution in the classical sense of this concept. Established in 1929, it had four departments, a number of employees, established an inventory of exhibits. In 1933, from the Museum of Sanitary Culture, a local history museum was established in a separate institution. By 1941, both museums worked at the same address, and had a common staff and a single director. After the transfer of the regional center from Kamenetz-Podolsky to Proskurov, on the basis of these two museums, a regional museum.

Among other things, in the course of the research, an analysis was conducted of the personnel formation of the first Proskurov museums. Previously unpublished documents of corporate use (act, order book) were provided.

Keywords: *museum, museum business, regional studies, sanitary culture, Podolsky society of beekeepers, Proskurov, Khmelnytsky regional museum.*

С.Н.Есюнин

Становление музейного дела в Проскурове в первой половине XX века

Развитию музейного дела на Подолье и истории отдельных музеев было посвящено немало работ. Вместе с тем, до настоящего времени малоисследованным остается история становления музейного дела в городе Хмельницком (до 1954 г. – Проскуров).

Вопросы создания первого музея в городе Проскурове длительное время оставались спорным. В советской историографии появление первого музея в Проскурове датировалась 1909 г. Считаем это мнение ошибочным, потому как ни одного документа в подтверждение этой даты обнаружить не удалось. Анализ источников указывает на то, что историки второй половины XX в. неправильно интерпретировали информацию о намерении открыть при Проскуровско-Летичевском (Подольском) обществе пчеловодов музея пчеловодства. Документы 1911–1915 гг. свидетельствуют, что указанный музей так и не был создан.

Зарождение и становление музейного дела в городе Проскурове состоялось в 20-х гг. XX в. Среди ряда учреждений, возникших в то время в Проскурове и именовавшихся “музеями”, только музей санитарной культуры стал первым музейным учреждением в классическом понимании этого понятия. Созданный 1929 г., он имел четыре отдела, штат сотрудников, установил учет экспонатов. В 1933 г. от музея санитарной культуры в отдельное учреждение был выделен краеведческий музей. К 1941 г. оба музея работали по одному адресу, имели общий штат сотрудников и одного директора. После переноса областного центра из Каменец-Подольского в Проскуров, на базе этих двух музеев был создан областной краеведческий музей.

Среди прочего, в исследовании проведен анализ кадров первых музеев города Проскурова. Процитированы ранее неопубликованные документы корпоративного пользования (акт, книги приказов).

Ключевые слова: музей, музейное дело, краеведение, санитарная культура, Подольское общество пчеловодов, Проскуров, Хмельницкий областной краеведческий музей.

Одержано 8 вересня 2017 року